

A régi finn irodalmi nyelv szótára*

Vanhan kirjasuomen sanakirja. 1. köt.: A—I. Toimitus [Szerkesztőség]: LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, ESKO KOIVUSALO (päätoimittaja [főszerkesztő]), RIITTA PALKKI (toimitussihteeri [szerkesztőségi titkár]). Helsinki, 1985. XLIII + 918 lap.; 2. köt.: J—K. Toimitus: MAIJA LÄNSIMÄKI (päätoimittaja), RIITTA PALKKI (toimitussihteeri), LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, LIISA NUUTINEN. Helsinki, 1994. XLIII + 971 lap. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus — (Valtion) painatuskeskus. (Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja [a Hazai Nyelvek Kutatóintézetének Kiadványai] 33.)

A finnugor nyelvcsaládban, mint ismeretes, a magyar, a finn és az észtr rendelkezik olyan irodalmi nyelvvel, amely — időben egymáshoz képest eltolódva — az európai nyugati keresztény művelődési kör hatása alatt formálódott ki. Ezért is tarthat számot megkülönböztetett érdeklődésünkre a finn nyelvtudomány jelentős vállalkozása: régi irodalmi nyelvük szótári feldolgozása. Az előreláthatólag hat kötetre tervezett munkának első két kötete jelent már meg nyomtatásban. A szótár nemzeti kulturális jelentőségének méltó tiszteletét fejezi ki, hogy kiadásának megindítását, első kötetének közzétételét a Kalevala jubileumi évében (1985), „a finn irodalom atyjának” nevezett Mikael Agricola püspök emléknapjára (április 9.) időzítették.

A finn nyelvű írásbeliség a reformációval bontakozott ki, s mindjárt az élén Agricola turkui püspök nagyszabású munkássága áll. A régi irodalmi nyelv szótára Agricola és kortársai tevékenységétől, vagyis a XVI. század közepétől 1810-ig, a svéd uralom végéig terjedő időszak írott finn nyelvének szókincsét mutatja be. E korszak írott nyelve viszonylag egységesnek tekinthető, amennyiben döntően egyházi, valamint jogi vonatkozású fordításirodalom alkotja. Jellegadó vonásáról a finn irodalom- és nyelvtörténetben ezt a nyelvváltozatot hagyományosan a „biblikus finn” (*pipliasuomi*) névvel jelölik. Az 1810-es időhatár megvonását éppen az magyarázza, hogy a svéd uralmat felváltó cári fennhatóság idején a korábbi jegyek továbbélése mellett nagyobb arányban

* Készült a T 029146 sz. OTKA-program keretében. Köszönetet mondok RIITTA PALKKINAK, a szótár jelenlegi főszerkesztőjének a tájékozódásban nyújtott szíves segítségéért.

érvényesültek már más irányú hatások (például az ún. „nyelvjárások harca”) és újító törekvések is a finn irodalmi nyelv fejlődésében.

A most megjelenő kötetek mögött közel száz éves múlt áll. A régi irodalmi nyelv szótárának tervére először E. N. SETÄLÄ tett javaslatot 1896-ban a Finn Irodalmi Társaságnak, együtt a finn tájszótárával és a mai finn nyelv szótárával. A megvalósításnak azonban csak hatvan év múlva lett realitása. A nyelvtörténeti szótár létrejöttében alapvető szerepe van MARTTI RAPOLA későbbi akadémikusnak, a régi finn irodalmi nyelv kiemelkedő kutatójának. Amikor 1950-ben a finn államtanács bizottságot küldött ki, hogy a finn néphagyományok, köztük a finn nyelv kutatásának helyzetét elemezzék, meghatározzák elkövetkező feladatait, a régi finn nyelv szótárának ügyét RAPOLA képviselte. Az érintett területek legnevesebb szakemberei akkor úgy foglaltak állást, hogy a hagyományok pusztulása miatt a tájszótár, a szélesebb igények szolgálata miatt pedig a mai finn nyelv értelmező szótárának ügye a sürgetőbb, a régi irodalmi nyelv szótárának készítését ezek mögé kell helyezni. (Finnországban egyébként ma is gyakorlat, hogy időnként neves szakértőkből álló bizottság elemzi például a nyelvtudomány minden részterületének aktuális helyzetét, nemzetközi összehasonlításokat is téve, és ajánlásokat készít a további munkához. L. például: *Fennistic Research in Finland at the Beginning of the Nineties. Publications of the Academy of Finland 96/3.*) Később azonban, 1956-ban RAPOLA maga kezdeményezte a szótár készítésének meggyorsítását. Saját gyakorlatában jól érzékelte, hogy a szótár hiánya egyre jobban gátolja a további kutatást. Mérhetetlen energia- és időpazarlásra kényszerülnek e terület kutatói, amikor maguknak kell végigbúvárolniuk a régi szövegeket, s az eredmény bizonytalan: miközben véletlenszerűen találnak adatokra, fontosak kerülhetnek el a figyelmüket. RAPOLA 1957—72 között a szótár főszerkesztőjeként tevékenykedett, s a mű arculatának kialakításában alapvető szerepe van. A Viritäjä hasábjain számos közleményében követhetjük nyomon, hogyan érlelődött a szótár koncepciója, milyen kérdéseket kellett mérlegelni (az időhatár és a források kijelölése, a szavak első előfordulásának feltárása, a címző megválasztása, a szócikkek felépítése stb.). A szócikkek végleges formájukat az 1977-ben összeállított próbaszócikkekhez tett hozzászólások során, nyelvtörténészek és lexikográfusok véleményétől is formálva nyerték el. Miután RAPOLA megvált a szótár szerkesztésétől, a főszerkesztői feladatokat az addigi szerkesztőségi titkár, ESKO KOIVUSALO vette át, aki ezt a munkakört főállásban csak rövid ideig töltötte be. Ezért az első kötet előszavában (VI) úgy nyilatkozik, hogy a tényleges szerzőség a szerkesztőség többi tagját illeti. A második kötet főszerkesztője MAIJA LÄNSIMÄKI volt. A szerkesztés munkáját RAPOLA visszavonulása után egy háromtagú szerkesztőbizottság is segítette.

A szótár történetével kapcsolatban külön említésre méltó a technika szerepe is. A kezdeti kézi, faksimilét szétnyíró-ragasztgató adatgyűjtést fokozatosan meggyorsították a sokszorosítás újabb technikai lehetőségei: a 60-as években a xerox, majd a számítógép, egyre célirányosabb programokkal. A mindenkori szerkesztőség a legkorszerűbb eszközök alkalmazására törekedett. Így, amikor a 70-es években kiegészítő gyűjtés mutatkozott szükségesnek, számítógéppel mintegy melléktermékként elkészítették a Mikael Agricola összes művének minden szóelőfordulását feldolgozó, önmagában is jelentős *Index Agricolaensis* (I—II. Päätoimittaja: ESKO KOIVUSALO. Helsinki, 1980. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja* 11). A szótári anyag gyűjtése során pedig fokozatosan kezdték kiépíteni a régi finn nyelv számítógépes adatbázisát, hogy a szótár készítése erre támaszkodhasson. Bár a korpusz fejlesztése jelenleg is folyik, feldolgozottsága olyan szinten van, hogy a szótár szerkesztésekor egyenesen az adatbázisból emelik át a szócikkbe a kívánt példákat. Ma pedig, amikor RIITTA PALKKI főszerkesztő a harmadik kötet munkáit irányítja, a második köteténél is még célszerűbb szövegszerkesztő programot alkalmaznak. (A technikai kérdésekről bővebben I. LIISA NUUTINEN, *Vanhan kirjasuomen konemuotoiset kielenaineskokoelmat*. In: *Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toimetanud JAAK PEEBO*. Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised I. [= TÜEeKT.] Tartu, 1995. 102—6; RIITTA PALKKI, *Uusi tapa tehda vanha*. In: *Piibliakielest kirjakeeleksi*. Toimittajat: MATTI PUNTTILA, RAIMO JUSSILA, HELENA SUNI. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskus*, Helsinki, 2000. 339—45.) A régi nyelvi korpusz pedig már ren-

delkezésére áll a kutatóknak a következő fő szövegtípusok szerint tagolva: Agricola művei; az 1642-es, első teljes bibliafordítás; kalendáriumok; jogi szövegek; prédikációk; zsoltárok; szótárak és egyéb szövegek. Felhasználásukat sokoldalú keresőprogram teszi lehetővé. A korpusz használata egyébként amellet, hogy meggyorsítja és megbízhatóvá teszi az adatgyűjtést, a nyelvtörténeti kutatásokra más vonatkozásokban is ösztönzőleg hathat. Találóaan mutatott rá SILVA KIURU (TÜEeKT. 1: 48), hogy bizonyos területeken, például a morfológiában olyanok is kedvet kaphatnak a vizsgálódásokhoz, akik egyébként a régi nyelv kutatásához szükséges előismeretek (például a forrásnyelvek) megszerzésének fáradságától visszariadnak. A régi irodalmi nyelv szótárának megindult kiadásával és a számítógépes adatbázis építésével a finn történeti lexikológia kutatásához ma a legkorszerűbb feltételek teremődnek meg.

A szótár a jelzett korszak finn irodalmi nyelvének szókincséről minél teljesebb képet kíván nyújtani. Forrásai, amelyek felsorolása az első kötet elején mintegy harminc oldalt tesz ki, a kor finn nyelvű nyomtatott és összefüggő kéziratosszövegeit ölelik fel. Ezek zöme egyházi és jogi vonatkozású, de helyet kaptak benne a népszerűbb nyelvhasználat emlékei is, mint például a kalendáriumok. A szerkesztési elvek ismertetéséből kiderül, hogy a legjellegzetesebb forrásaik szinte teljes körű feldolgozására törekedtek (1. köt. VIII). Nem vették be az idegen nyelvű szövegben, oklevelekben előforduló finn szórványokat, melyek inkább a beszélt nyelv emlékeinek minősülnek, ugyanúgy a neveket sem, kivéve a finn néphittől eredőket (pl. *Ahti, Ilmari, Ilmarinen*). Ezeket az Előszó (V) egyébként röviden csak *mitológiai* nevekként említi, de mivel példát nem hoz, egyértelműbb lenne — legalábbis a külföldieknek — *finn mitológiai* nevekről beszélni. Bekerültek a finn szövegben előforduló idegen kultúrszók. Címszót kapott az olyan szó is, amelyre csak a korabeli szótárakból van adat, szövegből nincs. Így a finn irodalminak tekintett szókincs akkori lehető legteljesebb állományát tartalmazza a szótár. A címszó a mai formájú és helyesírású alak, de az utaló címszavak messzemenően biztosítják, hogy a keresett szó a mai és a régi alakja(i) szerint egyaránt megtalálható legyen (pl. *ihiminen* → *ihminen*). A szócikkek felépítése jól áttekinthető. A címszót zárójelben követik a régi alakváltozatok, ha vannak, majd a szófaji minősítés. A jelentések megadásában a szótár a következőképp jár el. Ha a szó egyjelentésű, s a régi jelentés a maival egyező, egyértelmű, nem írják ki. Más esetben meghatározzák, illetve a több jelentésű szónak minden jelentését magyarázzák. A régi szótárak adatait, ha vannak, az ottani (latin, svéd, finn) jelentéseikkel együtt a szócikk elején találjuk. A szótár tudatosan törekszik a jelentések gazdag dokumentálására. A példák az első ismert előfordulástól kezdve időrendben kísérik végig a korszakon az adott jelentés helyzetét. A szótár jellegét a szerkesztési elvek ismertetésében mint *sitaattisanakirja* („citátumszótár”, adatközlő szótár) határozzák meg (1. köt. VIII), s valóban az idézetek dominálnak benne. Az adatokat bőséges szövegkörnyezettel közlik. Például a *kuinka* ’hogyan’ kérdő határozószó előfordulására Agricola egész mondatát olvashatjuk: „ioska mine tietaisin, quinga eli coska teme Somen maan Canssa ombi Christituxi tullut” ’bárcsak tudnám, hogyan vagy mikor lett a Finn föld népe keresztényé’. Ez a közvetlen felhasználás szempontjából fontos, hiszen a régi finn szövegeket, ahogy ez más nyelvekre is igaz, nem mindig könnyű eredetiben vagy megbízható kiadásban elérni. Járulékos nyereség még az is, hogy az érezhetően nagy gonddal kiválasztott példák a régi finn élet számos mozzanatára rávillantanak, ami a szótárt önmagában is rendkívül élvezetes olvasmánnyá teszi, s ezzel a múltjuk iránt érdeklődő finnek szélesebb köréhez, valamint a finnek iránt érdeklődő külföldiekhez is közel hozza. Egyetlen izelítőt említünk csak erre a sok közül, a *kunnia* ’tisztelet, dicsőség’ szó szemléltetéséül álló jogi formulát: „Minä naitan minun Tyttären sinulle, cunniahian ia Emännäxi” ’Férjhez adom hozzád a lányomat, dicsőség/ed/re és gazdaasszony/od/nak’ (2. köt. 770). S ugyanott találjuk a formula háttérre is részben rávilágító bibliai hely (1 Kor. 11:7) példáit Agricola fordításában idézve: „[Mies] on Jumalan Cuua ia Cunnia. Mutta Waimo ombi Miehen Cunnia”. Ami magyarul a revidéalt Károli-féle fordítás (1590/1989) szerint így hangzik: „[a férfiu] Istennek képe és dicsősége; de az asszony a férfiu dicsősége”.

Feltétlenül érdemes külön bemutatnunk a szerkesztésnek azt az egyedi és a kutatás számára közvetlenül gyümölcsöző elvét, hogy bizonyos szócikkekben párhuzamos helyeket közölnek a korszakba tartozó több fordításból. Erre a Biblia, az egyházi énekeskönyvek, néhány más egyházi könyv és a svédből készült törvényfordítások nyújtanak lehetőséget. A Biblia bizonyos részeiből az Agricoláé mellett további négy fordítást, illetve kiadást idézhetnek (1642, 1685, 1758, 1776), közvetlenül szemléltetve ezzel jó kétszázados fordítási hagyományt. Sőt ezeket az egyéb egyházi szövegekben előforduló bibliai idézetekkel is összevetik. Az adatközlés rögtön tükrözi a a korszakon belüli szöveg hagyományt a címszóra vonatkozóan. Ha a fordítások azonosak, az idézet után a további egyező fordítások pusztá jelzését találjuk. A fentebb idézett bibliai hely esetében például a forrásjelzés mellett ez az utalás áll: B¹⁻⁴ 1 Kor. 11:7. Ez azt mutatja, hogy az Agricolától idézett példával megegyezően mind a négy további bibliafordításban a *kunnia* szó áll, s alakatlanilag is azonosan. Az előbbi jogi formulához azonban két másik fordítás alakatlanilag és szintaktikailag eltérő variációit jelzik — természetesen forrással — zárójelben („Cunniaxi ia emännäxi” és „Cunniasa emännäxi”). Az ilyen összevetések nemcsak időkimélő, hanem ötletadó tényezőt is jelentenek a szótár használatának, hiszen adott esetben mintegy készre rajzolt képet kap egy-egy bibliai vagy jogi vonatkozású szó, jellemző fordulat korabeli helyzetéről, megszilárdultságáról, ingadozásáról stb. Már Rapola meggyőződése az volt, hogy a szótárnak az adatközléssel lehetőség szerint a kutató tudásának horizontját is tágítani kell (Vir. 1958: 55—6), s a fordítási párhuzamokat már a korai próbaszócikkekben alkalmazta (l. Vir. 1965: 437—44). A szótár az eltérések kiemelésével valóban szemléletesen jeleníti meg felvetődő kérdéseket. Így a *balsami* ’balzsam’ címszó alatt lévő párhuzamos helyekből rögtön szembetűnik, hogy a bibliai idegen szót a finnben Agricola után kerülték a fordítók, velem szemben inkább a *voide* ’kenet’, *öljy* ’olaj’ szót választották. Ezután gondolkodhat a kutató a lehetséges okokról (pl. belső nyelvi tényezők, alapszövegbeli eltérések, egyéni fordítási szokás stb.). Az így kirajzolódó jellegzetességek aztán más nyelvek gyakorlatával is kínálkoznak összevetésekre.

Mivel a „pipliasuomi” szókincse elsősorban a nyugati műveltség beáramlásának fogadtatását tükrözi a finnben, a szótár kiváló alapot nyújt az ilyen vonatkozások összeméréséhez más nyelvekkel. Szembetűnő a sok friss idegen szó, amelyeknek még nem volt ideje véglegesen integrálódni a finnbe (főleg a *b-*, *d-*, *g-*vel, illetve az *f-*fel kezdődő szavak, mint *bankki* → *pankki*, *doktori* → *tohtori* stb.). Láthatjuk az európai közmondáskincs megjelenését, mint például: „ei caicki ole Culda cuin kijldä” (*kulta* alatt) ’nem mind arany, ami fénylik’ (vö. PACZOLAY, Magyar—ész—német—angol—finn—latin közmondások és szólások. A Comparative Dictionary of Hungarian—Estonian—German—English—Finnish and Latin Proverbs. 2., bőv. kiad., Veszprém, 1987. 25). A példák gondos kiválasztása e tekintetben is érzékelhető. A keresztény művelődés egy-egy központi szavához általában megtaláljuk a vallási gyakorlatban leginkább jellemző bibliai helyeket. Például az ’áld’ jelentésű régi *hyvästisiumata* alatt: 4. Ms (Móz). 6:24 (az ároni áldás), Lc. 1:28 (az angyali üdvözet) stb. A szótárnak természetesen nem lehet célja minden fontos hely közlése, s a példák kiválasztásában is nyilván több szempont játszik szerepet. Egyetlen későbbi példaválasztáshoz mégis tennék javaslatot. Az *iloita* ’örül’ szócikkében az Agricolánál már kiforrott, máig szokásos *iloita ja riemuuta* ’örül és vigad’ szinonimakapcsolatot az Ilm (Jel). 11:10. verse szemlélteti Agricolától. Ha mód van rá, jó lenne, ha a *riemuuta* alatt bekerülhetne két jellemző bibliai hely: a Mt. 5. 12. és a Ps. 117. 24. valamelyike. Ezek használata ugyanis kiemelkedett az egyházi gyakorlatban a Biblia örömet kifejező mintegy félszáz igepárja közül. Jól láthatjuk például a magyar CornK.-ben, illetve a Heroltól származó megfelelő forrásban, hogy az előbbi, a boldogmondások záró verse a mindszentli liturgia, az utóbbi főleg a húsvéti liturgia sűrűn használt eleme volt a középkorban is. A gyakran idézett bibliai helyeknek általában anyanyelvi megfelelői is korán kifomálódnak, ahogy a megfelelő magyar *örül* és *vigad* szókapcsolat első előfordulása már a MünchK.-ben is mutatja (vö. M. NAGY: Acta Classica Universitatis Debreceniensis 1998—1999: 73). Hogy a fenti finn szinonimakapcsolat már Agricolánál megszilárdult párként jelenik meg, amint a finn szakirodalom is számon tartja, valószínűleg hasonló mozzanatokkal függ össze, ezért lenne hasznos az említett bibliai helyek példáit közölni.

Mint rokon nyelvet beszélők, bennünket közelebről is érint annak a tanulsága, hogyan formálta a közös nyugat-európai keresztény művelődési kör a két nyelv szókincsét. Hogy a régi szövegek az ilyen jellegű összevetésekre milyen sok érdekes és tanulságos lehetőséget kínálnak, s hogy a közös mozzanatok még vitatott filológiai kérdések esetén is hasznosak lehetnek, arra nemrég A. MOLNÁR FERENC mutatott rá több régi magyar szöveg, köztük a Halotti Beszéd néhány finn—magyar párhuzamos motívuma kapcsán (MSFOu. 228/1998: 336—40). A szótár bőven nyújt példákat összevetésekhez. Érdekesekek például azok az esetek, amelyekben a közös idegen hatás révén a finn és a magyar régi szókincs bizonyos megoldásai olykor közelebb állnak egymáshoz, mint a maiak, később azonban különböző okokból eltávolodhattak egymástól. A *Biblia* elnevezést kezdetben a finn is használta, gyakran együtt a 'könyv'-et jelentő *raamattu* szóval, amely később teljesen felváltotta. A fentebb említett *hyvästisiunata* szóban bizonyos fokig hasonló fordítási törekvést látunk (vö. *hyvä* 'jó'), mint például a JókK. (136) *alduan auag' yol monduan (benedicens)* fordításában, de ez egyik nyelvben sem bizonyult véglegesnek. A finn régi *kallis kivi* (l. *kivi* 'kő' al.) és a mai *jalokivi* elnevezés viszonyában ugyanaz a szemléletmód tükröződik, ami például a PeerK. 34: *draga .a' [=avagy] nemes kőuekből* vagylagos megoldásában (l. TESz. *drágakő* al.). Az önállóan szokásos *Jumalan kiitos — Istennek hála* kifejezésekben a 'köszönet' és 'hála' fogalmának eltérő jelölését láthatjuk, amelyeket a magyarral szemben a finnben azonos szó jelölhet, hasonlóan például a latinhoz (*Deo gratia*), a némethez (*Gott sei Dank*) stb. Az ilyen különbségek elemzése a hazai finnoktatásban is hasznosítható, s nemegyszer germános (svéd) mintára mutat rá.

A régi finn irodalmi nyelv szótára a történeti lexikográfia nagy figyelemre és elismerésre méltó teljesítménye. Anyagának gazdagsága és tárgyát példaszerűen szolgáló szerkesztésmódja révén karakterisztikus képet nyújt a régi finn szókincsről. Megbízható és egyben kutatásra inspiráló eszköze a finn irodalmi szókincs tanulmányozásának abban a fontos korszakban, amikor az anyanyelvű irodalom a nyugati művelődés beáramlásával kiforrálódik. Ezzel alapot nyújthat az irodalmi nyelv általánosabb kérdéseinek vizsgálatához is. Példaadó vállalkozás nem utolsósorban arra is, hogyan lehet korszerű feltételeket teremteni a történeti lexikológia hatékony kutatásához. A finn példát követik észt nyelvrokonaink is, a történeti szókincs szótári és számítógépes adatbázis formájú feldolgozásának munkái ott is megindultak (vö. EPP EHASALU — KÜLLI HABICHT — VALVE-LIIVI KINGISEPP — JAAK PEEBO, *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik*. Tartu Ülikool, 1997. 5). Ezek a munkák további lehetőségeket kínálnak számunkra is különösen olyan vizsgálatokhoz, amelyek a keresztény műveltség nyelvi recepciójára irányulnak a finnugor nyelvekben. A nyelvtörténeti szövegek hazai szótári és számítógépes feldolgozásában pedig bizonyára szintén lehetne nyelvrokonaink tapasztalataiból hasznosítani.

M. NAGY ILONA